

Zie de ander

Een open blik op migratie

Annemarie Cottaar

Bezorgd door

Nadia Bouras, Leo Lucassen, Wim Willems

MAZIREL
PERS

Ontwerp omslag: Suzan Beijer
Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

Mazirel Pers is een imprint van Walburg Pers

ISBN 978 94 6456 054 1

e-ISBN 978 94 6456 055 8

NUR 744

© 2023 Erven A. Cottaar p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2023 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.mazirelpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

‘Wie mag bepalen waar iemands plaats is?’

Olga Tokarczuk, *De tedere verteller* (Amsterdam 2023: 37)

Inhoud

Wetenschapper van de reis	11
Op het tweede gezicht	19
Een stad van migranten	23
Ondernemende nieuwkomers	25
Kelters, buffetjuffrouwen en meisjes van plezier	28
Dienstbaar in Den Haag	30
Het interbellum	32
Banden met de koloniën	35
Geen tijdelijk verblijf voor gastarbeiders	37
Halve maan boven de stad	40
Naoorlogse vluchtelingen	43
Het beeld van de ander: wij versus zij	45
Een onuitwisbaar Indisch stempel	49
De gesloten stad	53
Felle kleuren en een kralenketting	56
<i>West Side Story</i> achter de duinen	59
Een Indisch visitekaartje	62
Een geestelijk leidsman	66
De draak arriveert op zandgrond	70
Van boord, in de handel	73
Chinatown in het Zeeheldenkwartier	80
Chinees-Nederlands huwen	84

Nieuwe smaken aan de Noordzee	89
Andere eetpatronen	90
Etnische ondernemers	93
Chinees achter de duinen	97
Een tropisch imperium	99
Een Italiaans smaakpalet	101
Altijd in beweging	109
Rondtrekkende ambachtslieden	114
Het beeld van de ambulante	114
‘Ik dacht dat mijn vader alles kon’	117
Scharenslijpers en stoelenmatters	119
Handelaren langs de weg	126
De opkomst van de sloop	131
Strohoedenmakers uit het Jekerdal	134
De Vivario’s	134
Strohoeden uit het Jekerdal	135
Het begin van de migratie	138
Hoedsjemakkers	139
Heimliefde	142
Van het vroege voorjaar tot de zomer	145
Strohoedenfabrikant van Hare Majesteit	146
Een vergelijkend perspectief	149
De kunst van het overleven	155
Verpleegsters uit Suriname	160
Verpleegsters en diploma’s	165
Hollandse in Suriname	167
Werk en gezin	170
Opleidingsdrift	172
Het verhaal van een keuze	174
Enkele zusterportretten	179
Modellen aan de Rijksacademie	182
Amsterdamse zedendossiers	182

Surinaamse nieuwkomer in Amsterdam	186
Meisjes op zoek naar vertier	189
Zwarte modellen in de Nederlandse kunst	193
Wortels in Suriname	195
Model in de klas van Esser	199
Dansen bij Pasuka	201
Het zout in de soep	205
Paardendekens voor de ramen	208
De Evangelische Broedergemeente	212
Vestiging in Nederland	215
De Kring Amsterdam	216
Concurrentie van buitenaf	218
Gevestigden en nieuwkomers	220
Zendingsarbeid onder Surinamers in Nederland	223
Een kerk voor Surinamers	225
Over grenzen verbonden	229
De werving van Marokkanen	234
Een Hollandse ambtenaar in Casablanca	236
Werven op naam	239
Van de Rif tot de Sous	243
Het belang van de Rif	246
Examen voor een baan in Nederland	249
Een slager uit Kenitra	253
Het einde van het wervingsbureau	255
Een Europees familiealbum	263
Indisch leven in Nederland: een groep in beeld	266
Een Europese samenwerking	273
De troost van een nalatenschap	277
Verantwoording	283

Wetenschapper van de reis

Het moet in 1983 zijn geweest dat ik Annemarie Cottaar voor het eerst tegenkwam. In het gebouw van de Leidse Letterenfaculteit woonden we beiden de presentatie bij van het boek *De Wijngaard des Heeren? Een onderzoek naar de wortels van 'die blanke baasschap' in Zuid Afrika*. Een van de auteurs, Dik van Arkel, bekleedde destijds de leerstoel Sociale Geschiedenis en gaf bezielende colleges over de geschiedenis van antisemitisme en racisme. Hij wist er zowel zijn studenten als medewerkers mee te inspireren. Zijn overtuiging dat er aan allerlei vormen van racisme en uitsluiting een universeel mechanisme ten grondslag ligt, fascineerde ons. In een tijd waarin de eerste extreemrechtse partijen de kop opstaken, zoals de Nederlandse Volksunie van Joop Glimmerveen en de Centruumpartij van Hans Janmaat – en op 20 augustus 1983 een skinhead zonder duidelijke aanleiding de op de Antillen geboren Kerwin Duinmeijer door messteken om het leven bracht – was het een fascinerend idee dat vergelijkende geschiedenis de drijfveren kon blootleggen van racisme en discriminatie.

Een jaar later kruisten onze paden elkaar opnieuw, toen wij beiden deel gingen uitmaken van het Leidse Werkgezelschap Historische Racisme Studies. Onder de enthousiasmerende leiding van Dik van Arkel bespraken studenten en medewerkers maandelijks de meest uiteenlopende varianten van uitsluiting en discriminatie. Van de *Burakumin* in Japan, de *Moriscos* in Spanje, antisemitisme in de NSB, tot het Indiase kastestelsel. Met haar partner Wim Willems had Cottaar toen net het boekje *Indische Nederlanders* gepubliceerd, een onderzoek naar de beeldvorming over repatrianten in literatuur, kranten en tijdschriften. Het was een bewerking van hun doctoraalscriptie; die van mijzelf ging over 'links antisemitisme' in het negentiende-eeuwse Frankrijk. Aangestoken door

hetzelfde wetenschappelijke vuur besloten wij toen al snel ons gezamenlijk te richten op het vrijwel onontgonnen terrein van de geschiedenis van woonwagenbewoners en zigeuners in Nederland.

Uit haar proefschrift *Kooplui, kermisklanten en andere woonwagenbewoners* (1996) kwamen twee kenmerkende kwaliteiten van Annemarie Cottaar naar voren: een fijne neus voor de kracht van mythevorming en een oprechte belangstelling voor wat mensen drijft die hun leven tegen de stroom in zo goed mogelijk proberen op te bouwen. Die mythevorming betrof vooral de overtuiging dat zij zouden afstammen van rondtrekkend volk uit het buitenland, dus het reizen hen in het bloed zat. Dit was achteraf gezien niet alleen een romantische wensgedachte, maar vormde ook de kern van het stigma. Zij zouden geen deel uitmaken van de normale samenleving, al eeuwen van de hand in de tand leven en het met de wet niet zo nauw nemen. Als een ware terriër beet Cottaar zich vast in deze breed verspreide ideeën, die niet in de laatste plaats de gedachten beheersten van lokale en nationale overheden. Deze autoriteiten probeerden het ambulante leven van scharenslijpers, stoelenmatters en kermisreizigers, die vanaf het einde van de negentiende eeuw in woonwagens gingen wonen, waar mogelijk aan banden te leggen.

Haar grondige analyse van de genealogische bronnen en de vele tientallen gesprekken met woonwagenbewoners leverden een volstrekt ander beeld op. De eerste Nederlanders die gebruikmaakten van een woonwagen waren geen eeuwige zwervers, maar vooral voormalige keuterboeren, landarbeiders, wevers en kleine neringdoenden, die de uitoefening van ambulante beroepen als een kans zagen om geheel zelfstandig het hoofd boven water te houden. Dat deden ze in een tijd dat een groot deel van de bevolking genoeg moest nemen met lange werkdagen, beroerde arbeidsomstandigheden, lage lonen en krotwoningen. Dat woonwagenbewoners het lot in eigen hand namen, sloot nauw aan bij de levensfilosofie van Annemarie Cottaar zelf. Hoewel ze zich bewust was van de invloed van negatieve beeldvorming en maatschappelijke uitsluiting, zag ze mensen die ermee te maken kregen nooit als slachtoffers. Ze had juist een scherp oog voor hun kracht, of het nu ging om Indische Nederlanders, Chinese handelaren, woonwagenbewoners, Surinaamse zusters of Marokkaanse 'gastarbeiders'.

Het is die belangstelling voor het leven van individuen die haar werk kenmerkt en die een noodzakelijke laag toevoegt aan studies over uitsluiting en discriminatie. Niet alleen omdat ze daarmee recht doet

aan hun initiatief en aan wat de Amerikaanse antropoloog James Scott de ‘wapens van de weerlozen’ noemt, maar ook omdat wie voorbij ziet aan groepsetiketten de mensen die erachter schuilgaan veel beter leert zien. Hun werkelijkheid is vaak zoveel diverser dan de beeldvorming doet vermoeden. Zo gaf ze in haar werk ook ruimte aan de dromen, wensen en perspectieven van degenen op wie de maatschappij een stigma heeft gedrukt. Aan de hand van voorbeelden uit hun bestaan liet ze zien hoe beperkt de dominante (en soms verleidelijke) lens van het slachtofferschap is. Niet alleen menig wetenschapper kijkt door die lens, maar ook nogal wat goedwillende belangenbehartigers en overheden. Ook maken de betrokkenen zelf in sommige situaties strategisch gebruik van die beelden om hun eisen kracht bij te zetten. Al die varianten konden in het werk van Annemarie Cottaar op een kritische behandeling rekenen, omdat ze geen recht doen aan de historische realiteit.

Die belangstelling voor wat individuen drijft en hoe zij hun leven leiden, sluit naadloos aan bij haar soms bijna maniakale zoektocht naar de sporen van het alledaagse leven van migranten en hun voorouders. Ze kon zich helemaal verliezen in de vertakkingen van stambomen. Zulke gegevens koppelde ze aan uiteenlopende informatie in overheidsregistraties en adresboeken, reportages van tijdgenoten, beeldmateriaal en gesprekken met migranten zelf of hun nakomelingen. Door de combinatie van al die puzzelstukjes wekte zij mensen niet alleen tot leven, maar bracht ze ook correcties aan op de overbekende stereotypen over hen als ongewenste marginalen of slachtoffers van de tijd.

Het traceren van de sporen die individuele migranten achterlieten in de archieven dreef haar voort. Zo kan ik me haar enthousiasme en begeestering nog levendig voor de geest halen toen we samen in de geschiedenis doken van Waalse strohoedenmakers uit het Jekerdal, dat ten zuiden van Maastricht ligt, en meerdere archieven in Nederland en België afreidsen. Deze fabrikanten en seizoenarbeiders kwamen op haar radar toen ze bezig was met het boek *Ik had een neef in Den Haag* (1998). De makers van *chapeaux de paille*, zoals Vivario aan de Amsterdamse Nieuwendijk, vestigden zich in tal van Nederlandse steden en openden in de tweede helft van de negentiende eeuw ook diverse chique winkels in de hofstad.

In de loop van haar werkzame leven begon zij de onmiskenbaar toegevoegde waarde van beeldmateriaal in te zien, en dan met name de foto's en afbeeldingen uit privécollecties. Het beeld diende in haar werk

niet om een geschreven tekst te verluchten, maar als een historische bron op zich. Die bleek vaak heel andere informatie te bevatten dan de documenten die ambtenaren, autoriteiten of journalisten in het verleden schreven of vastlegden. Zo vertelde zij in het populaire boek *Mensen van de reis* (1995) de geschiedenis van woonwagenbewoners mede aan de hand van foto's uit hun dagelijkse leven. Zij richtte zich vooral op de variëteit aan beroepen die ambulante Nederlanders door de tijd heen uitoefenden en de daar nauw mee verbonden woonvorm. Door die focus haalde zij het traditionele beeld onderuit van een parasitaire onderklasse of een groep permanente slachtoffers. In plaats daarvan zien we op de foto's stoelenmatters aan het werk naast hun kar of woonwagen, scharenslijpers die langs de deuren gaan en kermisondernemers die hun attracties opbouwen. Allemaal kleine ondernemers van wie een aantal heel goed in staat bleek om in hun levensonderhoud en dat van hun gezin te voorzien, ondanks de negatieve beeldvorming en de tegenwerking van lokale autoriteiten.

Waar zij voor haar werk over de moderne tijd aangewezen was op haar gedrevenheid, vasthoudendheid en creativiteit bij het speurwerk in de archieven, dienden zich voor de meer recente migratiegeschiedenis nieuwe bronnen aan: de mensen over wie zij schreef zelf. Door die bij haar onderzoek te betrekken, kreeg zij de gelegenheid te doen wat haar het meest na aan het hart lag: een podium geven aan de levens, ambities en dromen van migranten. Het misschien wel rijkste voorbeeld is het boek *Zusters uit Suriname* (2003), terwijl ze eerder al Surinaamse modellen op de Amsterdamse Rijksacademie van Beeldende Kunsten tijdens het interbellum aan de vergetelheid had ontrukkt. Bij haar reconstructie van de veelzijdige geschiedenis van jonge Surinaamse verpleegsters in Nederlandse ziekenhuizen kreeg ze de kans deze vrouwen zelf uitgebreid te spreken. In die contacten kwamen haar enthousiasme, sociale vaardigheden en wezenlijke interesse optimaal tot hun recht. Even aimabel als tactvol wist zij veel van hun kleurrijke levensverhalen tot in detail op te tekenen en zo een verrassend nieuw perspectief te bieden op hun historische inbreng. Opnieuw gebruikte zij individuele dagelijkse geschiedenissen als uitvalsbasis om allerlei aannames te nuanceren. Zo bleek de donkere huidskleur van de Surinaamse vrouwen in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw lang niet altijd een barrière en overheerste in de herinneringen van deze vrouwen op leeftijd vooral de opwinding over het naoorlogse buitenlandse avontuur. Racisme was

er zeker, ook in de optimistische en progressieve jaren zeventig, maar minder dominant dan vaak wordt aangenomen.

Die relatief open houding van zowel de Nederlandse samenleving als van migranten komt ook naar voren in het boek *Marokkanen in Nederland* (2009), dat zij samen met Nadia Bouras en Fatima Laouikili schreef, twee afgestudeerde dochters van 'gastarbeiders'. Uit de uitvoerige gesprekken met mannen, en een enkele vrouw, die in de jaren zestig en zeventig vanuit de Rif naar Nederland toe reisden, komt een heel ander beeld naar voren dan de overlevering wil doen geloven. In plaats van het cliché van arme, uitgebuite arbeidsmigranten die als willoze slachtoffers werden geofferd op het altaar van het kapitalisme, schetst het boek de lotgevallen van mannen die de moed en de avontuurlijke lef hadden om naar een volledig onbekend land te vertrekken, een land met tal van kansen en vrijheden die zij van huis uit niet kenden. Zij beleefden unieke ervaringen, en ontsnapten net als veel Nederlandse jongemannen in die tijd voor het eerst aan de vaak verstikkende invloed van religie en aan het keurslijf van traditionele burgerlijke waarden. Velen kleedden zich, net als hun Nederlandse generatiegenoten, modieus, dronken bier en gingen uit met Hollandse meisjes.

Voor hen keerde het tij met de massale verplaatsing van tal van industrieën (scheepswerven, de textiel) naar Azië, vanwege de lage lonen in die landen. Een ontwikkeling die samenviel met de langdurige recessie van de jaren tachtig. Pas toen raakten nogal wat gastarbeiders, inmiddels met vrouw en kinderen aan hun zijde, werkloos en geïsoleerd. Hippe broeken met wijde pijpen maakten plaats voor traditionele djellaba's, en velen trokken zich in koffiehuzen en moskeeën terug achter hun traditionele stellingen. De kracht van *Marokkanen in Nederland* is dat de auteurs het dominante beeld over de werving en de migratie op eigen kracht voorzien van een historische context. Marokkaanse arbeidsmigranten, maar hetzelfde geldt voor Turken, Italianen en Spanjaarden, vormden een selectie van aanpakkers, lefgozers en avonturiers. Zij stonden bij hun komst open voor nieuwe ideeën. Totdat die open houding van de beginperiode in de loop van de jaren langzaam overschreven raakte door het stereotiepe beeld van een onveranderlijke islamitische cultuur.

Dat Annemarie Cottaar weinig op had met wetenschappelijke theorievorming, betekent niet dat haar werk geen bijdrage heeft geleverd aan algemenere inzichten. Integendeel zelfs. Al in haar proefschrift ontrafelde ze het proces dat ertoe leidde dat groepen Nederlandse plattelanders,